অধ্যায় ১০ ঃ সংস্কৃত-পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশৰ স্বৰধ্বনি, গুণ-বৃদ্ধি-সম্প্রসাৰণ

অধ্যায় গাঁথনি

10.1 উদ্দেশ্য

10.2 পৰিচয়

10.3 সংস্কৃত-পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশৰ স্বৰধ্বনি আৰু গুণ-বৃদ্ধি-সম্প্রসাৰণ

10.3.1 স্বৰধ্বনি

10.3.2 স্বৰধ্বনিৰ গুণ-বৃদ্ধি-সম্প্রসাৰণ

10.4 অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

10.5 অধিক জানিবলৈ

10.6 অগ্রগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)

10.7 আৰ্হিপ্রশ্ন

১০.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- সংস্কৃতৰ স্বৰ ধ্বনিবোৰৰ পালি-প্রাকৃত আৰু অপভ্রংশত হোৱা পৰিৱর্তনৰ বিষয়ে বিশ্লেষণ কৰি দেখুৱাব পাৰিব
- সংস্কৃত, পালি-প্রাকৃত আৰু অপভ্রংশ ঘটা পৰিবর্তনৰ দিশবোৰ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব
- সংস্কৃত, পালি-প্রাকৃত আৰু অপভ্রংশ ভাষাত ঘটা স্বৰধ্বনিৰ গুণ-বৃদ্ধি-সম্প্রসাৰ যথাযথ ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পাৰিব।

১০.২ পৰিচয়

স্নাতকোত্তৰ অসমীয়া তৃতীয় ষান্মাসিকৰ বাবে আগবঢ়োৱা এয়াই দ্বিতীয় ঐচ্ছিক পাঠ্যবিষয়ৰ অন্তর্গত দশম অধ্যায়। ইতিমধ্যে আপুনি অশোকৰ অনুশাসন, ধম্মপদ সাহিতিক প্রকৃতিৰ উদাহৰণযুক্ত প্রাকৃত অপভ্রংশ ভাষাৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্যসমূহ পঢ়িবলৈ পালে। এই অধ্যায়ত আপুনি প্রাচীন ভাৰতীয় আর্যভাষা, অর্থাৎ সংস্কৃত ভাষাৰ স্বৰ, স্বৰৰ গুণ, বৃদ্ধি সম্প্রসাৰণ আদি মধ্য ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ পালি-প্রাকৃত অপভ্রংশ স্তৰত হোৱা বিবিধ প্রকাৰৰ পৰিৱর্তনৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিবলৈ পাব।

আপুনি এই কথা নিশ্চয় জানে যে ভাষাৰ গতি বোৱতি সূঁতিৰ দৰে নিত্য পৰিৱর্তনশীল। মানুহৰ মুখ বাগৰি ভাষা পৰিৱর্তনৰ মাজেৰে অগ্রসৰ হয়। ভাৰতীয় আর্যভাষাও স্বাভাৱিকতে তাৰ ব্যতিক্রম নহয়। খ্রীষ্টপূর্ব পঞ্চদশ শতিকাৰ পৰা বর্তমানলৈ এই ভাষাৰ ইতিহাস নির্ণয়ত

পণ্ডিতসকলে তিনিটা স্তৰৰ কথা লক্ষ্য কৰিছে— প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষা, মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা আৰু নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা। ইয়াৰে খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা খ্ৰীষ্টিয় নৱম-দশম শতিকালৈ এইছোৱা সময়ত ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ যিটো ৰূপ ভাৰতত প্ৰচলিত হৈছিল সেই ৰূপটোকে মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা আখ্যা দিয়া হৈছে। এই ভাষাৰ আদি, মধ্য আৰু অন্ত্য, অৰ্থাৎ পালি, প্ৰাকৃত আৰু অপভ্রংশ স্তৰত ধ্বনিগত দিশত যিবোৰ পৰিৱৰ্তনে দেখা দিছিল এইটো অধ্যায়ত সেই পৰিৱৰ্তনৰ দিশবোৰ মূল সংস্কৃতৰ বৈশিষ্ট্যসহ দাঙি ধৰা হ'ব। অৱশ্যে আপোনাৰ জ্ঞাতাৰ্থে এই কথা জনাই থওঁ যে উক্ত আলোচনা আপোনাৰ পাঠ্যসূচীৰ অন্তৰ্ভুক্ত স্বৰ, আৰু গুণ-বৃদ্ধি-সম্প্রসাৰণৰ মাজত সীমাবদ্ধ থাকিব। আহকচোন, আমি সেইবোৰৰ প্ৰতিটো দিশৰে অধ্যয়ন কৰোঁ।

১০.৩ সংস্কৃত-পালি-প্ৰাকৃত-অপভ্রংশৰ স্বৰধ্বনি আৰু গুণ-বৃদ্ধি-সম্প্রসাৰণ

সংস্কৃতৰ সৈতে পালি-প্ৰাকৃত আৰু অপভ্রংশ ভাষাৰ স্বৰ, স্বৰৰ গুণ-বৃদ্ধি-সম্প্রসাৰণ আদি ধ্বনিগত দিশৰ ভালেমান পাৰ্থক্য লক্ষ্য কৰা যায়। তলত আপোনাৰ অৱগতিৰ বাবে প্ৰতিটোৰে একোটি আলোচনা উদাহৰণসহ দাঙি ধৰা হৈছে।

১০.৩.১ স্বৰধ্বনি

সংস্কৃতৰ স্বৰধ্বনি ঃ সংস্কৃত ভাষাত স্বৰধ্বনিৰ সংখ্যা আছিল চৈধ্যটা। সেইকেইটা হৈছে অ, আ, ই, ঈ, উ, ঊ, ঋ, ৠ, ঌ, ৡ, এ, ও, ঐ আৰু ঔ। এইবোৰৰ ভিতৰত ৡ-ৰ ব্যৱহাৰ ধ্ৰুপদী সংস্কৃতত লোপ পাইছিল। আনহাতে ঌটো একমাত্ৰ 'ক্ঌপ' ধাতুত পোৱা গৈছে। তেনেদৰে ৠ ধ্বনিও সংস্কৃতত বিশেষ ধাতুৰ শেষত আৰু কেতবোৰ শব্দ-গঠন তথা শব্দৰূপত প্ৰয়োগ হোৱা দেখা যায়। ৡ-ৰ প্ৰয়োগ সমূলি পোৱা নাযায় বাবে সংস্কৃত স্বৰধ্বনিৰ সংখ্যা তেৰটা বুলি ধৰাহে উচিত হয়। সংস্কৃত ব্যাকৰণবিদসকলে ৡ-টো মাত্ৰ হ্ৰস্ব-দীৰ্ঘৰ সামঞ্জস্য ৰক্ষা কৰিবৰ বাবেহে বৰ্ণমালাত স্থান দিয়া যেন লাগে। এইখিনিতে আপুনি আৰু এটা কথা মনত ৰাখিব যে সংস্কৃতৰ প্ৰতিটো স্বৰেই একোটা বিশিষ্ট ধ্বনি বা বৰ্ণ। কাৰণ এই বৰ্ণবোৰৰ লিখিত ৰূপ আৰু উচ্চাৰণৰ কোনো পাৰ্থক্য নাই।

ধ্বনিগুণ, মাত্ৰা, ওঁঠ আৰু জিভাৰ কলন আৰু উৎস অনুসাৰে সংস্কৃতৰ স্বৰধ্বনিসমূহক তলত দিয়া ধৰণে শ্ৰেণীবিভাগ কৰিব পাৰি—

- ঐতিহাসিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা—
  - ক) সৰল বা বিশুদ্ধ স্বৰ ঃ অ আ ই ঈ উ ঊ;
  - খ) দ্বিস্বৰ বা যৌগিক স্বৰ ঃ
    - অ) বিশুদ্ধ দ্বিস্বৰ ঃ ঐ ঔ;
    - আ) একক যেন লগা দ্বিস্বৰ ঃ এ ও;
  - গ) কম্পিত বা তৰল স্বৰ ঃ ঋ ৠ ঌ;

- মাত্রা বা দৈর্ঘৰ ফালৰ পৰা— হ্রস্ব ঃ অ ই উ ঋ ঌ ঐ ঔ;

  দীর্ঘ ঃ আ ঈ ঊ ৠ এ ও

হ্রস্ব স্বৰবোৰত এক মাত্রা আৰু দীর্ঘ স্বৰবোৰত দুই মাত্রা থাকে। আকৌ লিখিত ৰূপত নাথাকিলেও, সংস্কৃত ব্যাকৰণবোৰত তিনি মাত্রিক প্লুত স্বৰবো উল্লেখ পোৱা যায়। সাধাৰণতে দূৰত থকা কাৰোবাক মাতোতে বা গীত আদি গাওঁতে এই স্বৰৰ উচ্চাৰণ হয়।

- স্বৰ ধ্বনিৰ উচ্চাৰণত বায়ু-প্ৰৱাহ মুখ বিৱৰৰ কোনো স্থানত সম্পূৰ্ণৰূপে বাধাপ্রাপ্ত নহয়। মাত্র কেতবোৰ স্বৰৰ উচ্চাৰণত উচ্চাৰণ-কৰণ উচ্চাৰণ-স্থানৰ ওচৰ চাপি যায়। সেই হেতুকে স্বৰধ্বনিবোৰক অনিয়ত ধ্বনি আখ্যা দিয়া হৈছে। যি উচ্চাৰণ-স্থানৰ কায চাপে সেই স্থান অনুসাৰে স্বৰধ্বনিবোৰক তলত দিয়া ধৰণে শ্রেণী বিভাগ কৰা হৈছে—

  কণ্ঠ্য ঃ অ আ
  তালব্য ঃ ই ঈ
  ঔষ্ঠ্য ঃ উ ঊ
  মূর্ধন্য ঃ ঋ ৠ
  দন্ত্য ঃ ঌ
  কণ্ঠ্য-তালব্য ঃ এ ঐ
  কণ্ঠৌষ্ঠ্য ঃ ও ঔ

একে উচ্চাৰণ-স্থানৰ পৰা সমশক্তিৰে উচ্চাৰিত ধ্বনি বা বর্ণবোৰক সবর্ণ বোলা হয়, যেনে— অ আ ই ঈ। আনহাতে ভিন্ন উচ্চাৰণ-স্থানৰ পৰা উচ্চাৰিত ধ্বনিবোৰ অসবর্ণ, যেনে— অ ই উ ইত্যাদি।

সংস্কৃত স্বৰবোৰৰ প্রতিটোৰে একোটা নাসিক্য ৰূপো পোৱা যায়। এই ফালৰ পৰা স্বৰধ্বনিবোৰৰ দুটা ভাগ পোৱা যায়— অনুনাসিক আৰু অননুনাসিক বা সাধাৰণ।

সাম্প্রতিক কালৰ ভাষাবিজ্ঞানীসকলে ওঁঠৰ সঞ্চালন আৰু জিভাৰ অংশ তথা কলন অনুযায়ী স্বৰধ্বনিৰ যি ভাগ কৰিছে, সেই অনুসাৰে সংস্কৃতৰ সৰল আৰু দ্বিস্বৰবোৰক তলত দিয়া ধৰণে তালিকাভুক্ত কৰি দেখুৱাব পাৰি—

জিভাৰ উচ্চতা আৰু মুখ বিৱৰৰ বিস্তৃতি অনুযায়ী	জিভাৰ অংশ আৰু ওঁঠৰ অৱস্থান অনুসৰি			
	অগ্র বা সন্মুখ↕বিবৃতোষ্ঠ্য		মূলীয় বা পশ্চ↕সংবৃতৌষ্ঠ্য	
	হ্রস্ব	দীর্ঘ	হ্রস্ব	দীর্ঘ
উচ্চ ↕ সংবৃত	ই	ঈ	উ	ঊ
উচ্চ মধ্য ↕ অর্ধ সংবৃত		এ		ও
নিম্ন ↕ বিবৃত			অ	আ
যৌগিক বা দ্বিস্বৰ	ঐ		ঔ	

পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশৰ স্বৰধ্বনি ঃ আপোনাৰ জ্ঞাতার্থে জনাওঁ যে মধ্য ভাৰতীয় আর্যভাষাক পণ্ডিতসকলে তিনিটা সুস্পষ্ট স্তৰত ভাগ কৰিছে ঃ আদি, মধ্য আৰু অন্ত্য। ইয়াৰে আদি স্তৰটোক প্রতিনিধিত্ব কৰিছে যথাক্রমে প্রাকৃত আৰু অপভ্রংশ ভাষাই। এই তিনিওটা স্তৰৰ স্বৰধ্বনিৰ বিষয়ে তলত আলোচনা কৰা হৈছে। আপুনি সেইখিনি আয়ত্ব কৰিবলৈ যত্ন কৰক।

এইখিনিতে এটা কথা মনত ৰাখি থওক যে পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশ ভাষাৰ স্বৰধ্বনিৰ উৎস হৈছে সংস্কৃত ভাষাৰ স্বৰধ্বনি। ওপৰৰ আলোচনাত আপুনি পাই আহিছে যে সংস্কৃতত চৈধ্যতা স্বৰধ্বনিৰ উল্লেখ থাকিলেও, প্রায়োগিকভাৱে তেৰটা স্বৰধ্বনিহে পোৱা গৈছে। এই তেৰটা স্বৰধ্বনিৰ পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশত মাত্র আঠোটাহে ৰক্ষিত হৈছে। এই আঠোটা স্বৰ হৈছে— অ আ ই ঈ উ ঊ এ ও। ইয়াৰে মাত্রাৰ ফালৰ পৰা অ ই উ হ্রস্ব আৰু আ ঈ ঊ দীর্ঘ ধ্বনি। আকৌ এ ও সংবৃত হিচাপে উচ্চাৰিত হ'লে হ্রস্বৰূপে আৰু বিবৃত হ'লে দীর্ঘৰূপে উচ্চাৰিত হয়। উচ্চাৰণৰ স্থান অনুসাৰে অ আ কণ্ঠ্য, এ কণ্ঠ্য তালব্য আৰু ও কণ্ঠৌষ্ঠ্য। ওঁঠৰ সঞ্চালন আৰু জিভাৰ কলন অনুসাৰে পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশৰ স্বৰধ্বনিসমূহক তলত দিয়া ধৰণে ফলা কৰি দেখুৱাব পাৰি—

ওঁঠৰ সঞ্চালন, জিভাৰ উচ্চতা আৰু মুখ বিৰৰৰ বিস্তৃতি অনুযায়ী	জিভাৰ অংশ আৰু ওঁঠৰ অৱস্থান অনুসৰি			
	অগ্র বা সন্মুখ̂বিবৃতৌষ্ঠ্য		মূলীয় বা পশ্চ̂ সংবৃতৌষ্ঠ্য	
	হ্রস্ব	দীর্ঘ	হ্রস্ব	দীর্ঘ
উচ্চ ̂ সংবৃত	ই	ঈ	উ	ঊ
উচ্চ মধ্য ̂ অর্ধ সংবৃত	এ		ও	
নিম্ন ̂ বিবৃত			অ	আ

সংস্কৃতৰ ঋ পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশত সম্পূর্ণৰূপে লোপ পাইছে। আনহাতে ঋ 9 আৰু যৌগিক বা দ্বিস্বৰ ঐ ঔ অন্য স্বৰধ্বনিলৈ পৰিৱর্তিত হৈছে। ঋ কেতিয়াবা ৰ-ও হৈছে। তলত তাৰ আভাস দাঙি ধৰা হৈছে। এই ক্ষেত্রত আলোচনা চমুৱাবলৈ কেইটামান সংক্ষিপ্ত ৰূপ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। সেইখিনি আপুনি ভালদৰে বুজি পোৱাৰ যত্ন কৰিব, যেনে— পা ̂ পালি, প্রা ̂ প্রাকৃত, শৌ ̂ শৌৰসেনী প্রাকৃত, মহা ̂ মহাৰাষ্ট্রী প্রাকৃত, মা ̂ মাগধী প্রাকৃত, অপ ̂ অপভ্রংশ, ইত্যাদি।

সংস্কৃতৰ ঋ ধ্বনিৰ পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশত হোৱা পৰিৱর্তন —

ঋ > অ ঃ কৃত > কত (পা); কট, কঅ (প্রা), কদ (শৌ)

ঋ > ই ঃ ঋষি > ইসি, তৃণ > তিন (পা), ইসি, তিণ (প্রা);

ঋ > উ ঃ ঋজু > উজু (পা, প্রা, অপ)

ঋ > এ ঃ গৃহ > গেহ (পা, প্রা), গৃহ প্রাকৃতত 'ঘৰহ' ৰূপেও পোৱা যায়, অপভ্রংশত তাৰ পৰা 'ঘৰ' হৈছে।

ঋ > ৰ ঃ বৃহন্ত > ব্রহা, ব্রহন্ত (পা); বৃক্ষ > ব্রচ্ছ (প্রা);

ঋ > ৰি ঃ ঋদ্ধি > ৰিদ্ধি (পা, প্রা), ঋণং > ৰিণং (প্রা);

ঋ > ৰু ঃ বৃক্ষ > ৰুক্খ (পা), ৰুচ্ছ (মাহা);

৭ > উ ঃ ক্৭প্ত > কুত্ত (পা), ৭ > ইলি ঃ কিলিত্ত (প্রা); ক্৭প্ত কেতিয়াবা পালি-প্রাকৃতত কল্প হৈছে।

পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশত সংস্কৃতৰ দ্বিস্বৰৰ পৰিৱর্তন ঃ সংস্কৃতৰ যৌগিক বা দ্বিস্বৰ ধ্বনিৰ পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশত তলত দিয়া ধৰণে পৰিৱর্তিত হৈছে—

ঐ > এ ঃ শৈল, ৱৈৰ > সেল, ৱেৰ (পা, প্রা);

ঐ > অই ঃ চৈত্র > চইত্ত (পা, প্রা), কৈতৰ > কইঅৰ (প্রা), ৱৈৰী > ৱইৰি (অপ);

ঔ > ও ঃ যৌৱন > যোব্বন (পা), জোব্বণ (প্রা);

ঔ > অউ ঃ যৌৱন > জউঅণ (প্রা)

ঐ আৰু ও-ৰ পিছত সংযুক্ত ব্যঞ্জন থাকিলে যথাক্রমে ঐ > ই, ঈ আৰু ঔ > উ হয়, যেনে— সৈন্ধৰ > সিন্ধৰ (পা, প্রা), ধৈযর্ম্ > ধীৰং (পা, প্রা); মৌক্তিকম্ > মুত্তিকং (পা), মুত্তিঅং (প্রা), মুত্তিদং (শৌ)। মন কৰিবলগীয়া যে পালিত ঔ কেতিয়াবা অ, আ-ৰূপেও প্রয়োগ হৈছে, যেনে— গৌৰৱম্ > গাৰৱং (পা), সৌম্য > সম্ম (পা)।

সংস্কৃতৰ দ্ব্যক্ষৰ ধ্বনি অয় আৰু অৱ পালি ভাষাত কাশ্চিৎ ৰক্ষিত হৈছে যদিও প্রায় ক্ষেত্রতে যথাক্রমে এ আৰু ও-লৈ পৰিৱর্তিত হৈছে। প্রাকৃত অপভ্রংশতো এ আৰু ও ৰূপেই পোৱা গৈছে, যেনে—

অয় > এ ঃ জয়তি > জয়তি, জেতি (পা), জেই (প্রা), নয়তি > নেতি (পা), নেদি, নেই (প্রা);

অৱ > ও ঃ লৱনম্ > লোণং, ভৱতি > ভৱতি, ভোতি (পা), ভোতি, ভোদি, ভোই, হোই, (প্রা, অপ)।

৭, ঋ আৰু দ্বিস্বৰ ধ্বনিকেইটাক বাদ দি বাকী যি আঠটা স্বৰ পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশত অৱশিষ্ট থাকিল সেইকেইটাও প্রায়ে বিভিন্ন প্রকাৰৰ পৰিৱর্তনৰ মাজেৰে ব্যৱহাৰ হ'বলৈ ধৰিলে। শ্বাসাঘাত, স্বৰ-সংগতি, ধ্বনি-বিপর্যয়, অপিনিহিতি, সমীভৱন, মাত্রা, স্বৰ-সংকোচন, ইত্যাদি কাৰণত পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশ ভাষাত এটা স্বৰৰ ঠাইত আন এটা স্বৰৰ ব্যৱহাৰে এক বিশেষ ধ্বনিগত বৈশিষ্ট্যৰূপে দেখা দিলে, যেনে — অ > আ; অলকা > আলকা (পা), সমৃদ্ধি > সামিদ্ধী (প্রা); আ > অ; লাসিকা > লসিকা (পা), যথা > জহ (প্রা), সঞ্চৰিতা > সংচৰিঅ (অপ); অ > ই চন্দ্রমা > চন্দিমা (পা), পক্ক > পিক্ক (প্রা) ইত্যাদি। অপভ্রংশত এটা স্বৰৰ ঠাইত আন এটা স্বৰৰ ব্যৱহাৰৰ উপৰি স্বৰ-সংকোচন ঘটা, অর্থাৎ কেইবাটাও স্বৰ লগ লাগি এটা হোৱাৰ প্রৱণতা গা কৰি উঠে, যেনে কলহকাৰিণী > কলহআৰিণী > কলহাৰিণি।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ সংস্কৃত আৰু পালি-প্রাকৃত ভাষাৰ স্বৰধ্বনিৰ দুখন তালিকা প্রস্তুত কৰক আৰু দুয়োটা ভাষাৰ স্বৰধ্বনি-সমূহৰ তুলনা দাঙি ধৰক। (150টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

১০.৩.২ স্বৰধ্বনিৰ গুণ-বৃদ্ধি-সম্প্রসাৰণ

সংস্কৃত ভাষাত মূল শব্দ বা ধাতুত প্রত্যয় বা বিভক্তি সংযোগ কৰি নতুন শব্দ নির্মাণ কৰোঁতে সুৰাঘাত বা শ্বাসাঘাতৰ স্থান পৰিৱর্তনৰ ফলত তেনে শব্দ বা ধাতুত থকা অ ই ঈ, উ ঊ, ঋ, ঌ — এই সৰল স্বৰকেইটাৰ গুণগত পৰিৱর্তন ঘটে। সংস্কৃত ব্যাকৰণবিদসকলে স্বৰৰ এনে গুণগত পৰিৱর্তনৰ তিনিটা ক্রম লক্ষ্য কৰিছে — গুণ, বৃদ্ধি আৰু সম্প্রসাৰণ। উদাহৰণস্বৰূপে কৃ ধাতুৰ পৰা যথাক্রমে কৰণ, কাৰণ আৰু কৃত — এই তিনিটা ভিন্ন ৰূপৰ সৃষ্টি হৈছে। কৃ ধাতুৰ পৰা সৃষ্টি হোৱা এই তিনিটা শব্দৰ অর্থগত ভিন্নতা আছে। এনেদৰে পৰিৱর্তিত হোৱা ধাতু বা শব্দমূলৰ নাইবা ধাতু বা শব্দমূলৰ সৈতে যোগ হোৱা প্রত্যয় তথা বিভক্তিৰ মূল স্বৰধ্বনি প্রথম ক্রমত অবিকৃত থাকে বা একে ধৰণৰ অন্য ধ্বনিলৈ পৰিৱর্তিত হয়, দ্বিতীয় ক্রমত সেই স্বৰধ্বনি দীর্ঘ হয় আৰু তৃতীয় ক্রমত সেই ধ্বনি লোপ পায় বা ক্ষয়িত হয়। এই ক্রম তিনিটাই হ'ল গুণ, বৃদ্ধি আৰু সম্প্রসাৰণ। ওপৰৰ কৃ ধাতুৰ উদাহৰণটোত একে মূলৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা সত্ত্বেও, প্রথমটোত ঋ স্বৰ 'অর্' হৈছে, দ্বিতীয়টোত 'আর্' হৈছে আৰু তৃতীয়টোত ঋ অবিকৃত ৰূপত ৰৈ গৈছে। সংস্কৃত ব্যাকৰণবিদসকলৰ মতে ইয়াৰে প্রথমটো গুণ, দ্বিতীয়টো বৃদ্ধি আৰু তৃতীয়টো ক্ষয়িত বা ব্যাকৰণৰ পৰিভাষাত সম্প্রসাৰণ।

স্বৰধ্বনিৰ এনে গুণ, বৃদ্ধি, সম্প্রসাৰণ মূলতঃ শ্বাসাঘাতৰ স্থান-পৰিৱর্তনৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। ধাতু বা শব্দমূলৰ লগত প্রত্যয় বা বিভক্তিৰ সংযোগ ঘটি নতুন শব্দ গঠিত হোৱাৰ ফলত শ্বাসাঘাতৰ স্থান সলনি হয়। এনে নতুন শব্দত শ্বাসাঘাত শব্দ বা ধাতুৰ স্বৰত নাইবা প্রত্যয় বা বিভক্তিৰ স্বৰত পৰিব পাৰে। শ্বাসাঘাতৰ স্থান সলনি হোৱাৰ ফলত স্বৰৰ গুণগত পৰিৱর্তন ঘটে। ধাতু আৰু শব্দমূলৰ উপৰি সংস্কৃত ভাষাৰ স্বৰসন্ধিৰ ক্ষেত্রতো এনে গুণ-বৃদ্ধি ঘটা দেখিবলৈ পোৱা যায়। তলত তিনিওটাৰ চমু আভাস দাঙি ধৰা হৈছে।

গুণ ঃ সংস্কৃত ভাষাত গুণ বা গুণিত স্বৰ পাঁচোটা— অ এ ও অর্ অল্। অ অবিকৃতভাৱে থাকি গ'লে, ই ঈ > এ উ, উ > ও, ঋ > জ অৰ আৰু ঌ > অল্ হোৱাকে স্বৰৰ গুণ আখ্যা দিয়া হয়। সাধাৰণতে স্বৰৰ গুণ বুলিলে ওপৰত উল্লেখ কৰা বাকীকেইটা স্বৰৰ আগত

'অ' এটা যোগ হোৱা বুজায়। অর্থাৎ অ ÙÂ ইûঈ Ô এ, অ Ù উ ûঊ Ô ও, অ ÙÂ ঋ অৰ্, অ ÙÂ 9 Ô অল্ এনেদৰে স্বৰ গুণিত হয়। নৰ ÙÂ ইন্দ্র Ô নৰেন্দ্র —এই উদাহৰণটোত নৰ শব্দৰ অ-ৰ লগত ইন্দ্র শব্দৰ ই যোগ হৈ অ ÙÂ ই Ô এ হৈছে। এই এ মূল স্বৰ নহয়; বৰং অ ÙÂ ই-ৰ সংযোগত হোৱা গুণিত স্বৰহে। অৱশ্যে সংস্কৃত ব্যাকৰণত 'অ' এটা যোগ হোৱা নিয়মৰ উল্লেখ নাই। আৱশ্যক অনুযায়ী ই ঈ-ৰ ঠাইত এ, উ ঊ-ৰ ঠাইত ও, ঋ ৠ-ৰ ঠাইত অৰ্ আৰু 9-ৰ ঠাইত অল্ হৈ স্বৰবর্ণৰ পৰিৱর্তন হোৱাকে গুণ বুলি কোৱা হৈছে। সাধাৰণতে স্বৰসন্ধি আৰু ধাতুত কৃৎ প্রত্যয় সংযোজিত হ'লে অন্ত্য বা উপধা অক্ষৰৰ স্বৰত এনে পৰিৱর্তন দেখা দিয়ে। তলত সংস্কৃতৰ গুণিত স্বৰৰ কেইটিমান উদাহৰণ দাঙি ধৰা হ'ল—

অ > অ ঃ দহÙক্ত ÃÔÃদগ্ধ
গম্ÙÂতব্য Ô গন্তব্য

ই > এ ঃ তৰ Ù ইচ্ছা Ô তৰেচ্ছা
ছিদ্ Ù নিচ্ Ù তিÂ ÔÂ ছেদয়তি

উ > ও ঃ চন্দ্র ÙÂ উদয়ঃ Ô চন্দ্রোদয়ঃ
ৰোহ্ÙÂনিচ্ÙÂতিÂ ÔÂৰোহয়তি

ঋ > অৰ্ ঃ কৃÙÂঅনট্Â Ô কৰ্ণ
মৃ Ù অনট্ÄÔ মৰ্ণ

9 > অল্ ঃ তৰ ÙÂ 9কাৰঃ Ô তৰ্লকাৰঃ।

সাধাৰণতে সন্ধিৰ ফলত বা শব্দ বা ধাতু ৰূপৰ ফলত শ্বাসাঘাতৰ যি স্থানচ্যুতি ঘটে তাৰ পৰিণতি কল্পে স্বৰৰ এনে পৰিৱর্তন সংঘটিত হয়। গুণিত স্বৰক সবল স্বৰ বোলা হয়।

বৃদ্ধি ঃ অ-ৰ ঠাইত আ, ইûঈ-ৰ ঠাইত ঐ, উûঊ-ৰ ঠাইত ঔ, ঋûৠ-ৰ ঠাইত আৰ্ আৰু 9-ৰ ঠাইত আল্ হোৱাকে স্বৰৰ বৃদ্ধি আখ্যা দিয়া হয়। অর্থাৎ গুণিত স্বৰৰ দৰে বৃদ্ধি স্বৰৰ সংখ্যাও পাঁচটা। প্রকৃতপক্ষে গুণ স্বৰৰ আগত এটা অ স্বৰ বর্ধন হিচাপে যোগ হোৱাকেবৃদ্ধি স্বৰ বোলা হয়, যেনে অ ÙÂঅ Ô আ, অ Ù এ Ô ঐ, অ ÙÂও Ô ঔ, অ ÙÂ অৰ্ Ô আৰ্ আৰু অ ÙÂ অল্ Ô আল্। এইবোৰৰ ভিতৰত অল্ আল্ হোৱা উদাহৰণ সুলভ নহয়। তলত বৃদ্ধি স্বৰৰ কেইটামান উদাহৰণ দাঙি ধৰা হৈছে —

অ > আ ঃ পদ Ù ঘঞ্ Ô পাদ
পঠ্ÙÂনিচ্ÙÂতি ÔÂপাঠয়তি

ই > ঐ ঃ শিৰ্ Ù ষ্ণ (ষ্ণ বা ষণ্) Ô শৈৱ
বিষ্ণু ÙÂ ষ্ণ (ষ্ণ বা ষণ্) Ô বৈষ্ণৱ

উ > ঔ ঃ কুৰু ÙÂ ষ্ণ (ষ্ণ বা ষণ্) Ô কৌৰৱ

স্তু ÙÂ তি Ô স্তৌতি

ঋ > আৰ্ ঃ কৃÙÂণ্যৎ Ô কার্য

কৃ ÙÂ ঞুল Ô কাৰক ইত্যাদি

স্বৰৰ গুণ যিদৰে আৱশ্যক অনুসাৰেৰে হয়, একেদৰে বৃদ্ধিও আৱশ্যক অনুসাৰেই হয়। স্বৰৰ বৃদ্ধিৰো প্রধান কাৰণ শ্বাসাঘাতৰ স্থান-পৰিৱর্তন।

সম্প্রসাৰণ ঃ মূল শব্দ বা ধাতুৰ স্বৰৰ গুণগত পৰিৱর্তনৰ ক্ষয়িত ৰূপক সম্প্রসাৰণ আখ্যা দিয়া হৈছে। সাধাৰণতে মূল শব্দ বা ধাতুত প্রত্যয় যোগ হ'লে শব্দ বা ধাতুত থকা য়, ৱ, ৰ, ল যথাক্রমে ই, উ, ঋ, 9 হয় তেতিয়া তাক স্বৰৰ সম্প্রসাৰিত ক্রম বা সম্প্রসাৰণ বোলা হয়। যেনে—

য় > ই ঃ যজ্ÙÂক্তিন্ Ô ইষ্টিঃ

ৱ > উ ঃ ৱচ্Ù ক্তÃ Ô উক্ত

ৰ > ঋ ঃ প্রচ্ছ্ ÙÂ ক্ত Ô পৃষ্টঃ ইত্যাদি। ল > 9 হোৱাৰ উদাহৰণ পোৱা নাযায়।

য় আৰু ৱ অর্ধ ব্যঞ্জন হ'লেও এই দুটা ধ্বনি ক্রমে ই আৰু উ-লৈ ৰূপান্তৰিত হওঁতে ব্যঞ্জনৰ ঠাইত স্বৰৰ ধ্বনিগুণ লাভ কৰে। একেদৰে ৰ আৰু ল যদিও ব্যঞ্জন ধ্বনি এই দুই ধ্বনি যথাক্রমে ঋ আৰু 9-লৈ পৰিৱর্তন হওঁতে অর্ধ ব্যঞ্জনৰ গুণ লাভ কৰে; অর্থাৎ ৰ ÙÂ ই Ô ৰি, ল ÙÂ ই Ô লি — প্রথমে ব্যঞ্জন তাৰ পিছত স্বৰ এনে ধৰণে উচ্চাৰিত হয়।

পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশত স্বৰৰ গুণ-বৃদ্ধি-সম্প্রসাৰণ ঃ সংস্কৃতৰ কেতবোৰ বিশেষ ধাতুৰূপত হোৱা স্বৰৰ গুণ আৰু বৃদ্ধি ৰক্ষিত হোৱাৰ বাহিৰে পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশ স্তৰত সাধাৰণভাৱে স্বৰৰ গুণ-বৃদ্ধি নাই বুলিব পাৰি। কিন্তু সম্প্রসাৰণ এই স্তৰৰ ভাষাৰ এক বিশেষ বৈশিষ্ট্য। পালি-প্রাকৃত-অপভ্রংশ স্তৰত সংস্কৃতৰ বর্তমান কালৰ ধাতুৰূপৰ গুণিত স্বৰ আৰু ণিজন্ত ধাতুৰূপৰ বৃদ্ধি স্বৰ কিছু পৰিমাণে ৰক্ষিত হৈছে, যেনে —

সং হস্তি (√হস্ ÙÂ তি) > হসতি (পা), হসই (প্রা), হসদি (শৌ)

সং চলতি (√চল্ Ù তি) > চলই (পা, প্রা)।

এই দুয়োটা উদাহৰণৰ আৰম্ভণিৰ 'অ' (হ Ù অ, চ ÙÂ অ) গুণিত স্বৰ আৰু ই পালি-প্রাকৃত স্তৰত সংৰক্ষিত হছে।

বর্ধিত ক্রম ঃ সং হাসয়তি > হাসেতি (পা), হাসেই (প্রা)

সং চালয়তি > চালেতি (পা), চালেই (প্রা)

সং কাৰয়তি > কাৰেতি (পা), কাৰেই (প্রা) ইত্যাদি

সম্প্রসাৰিত ক্রম ঃ মধ্য ভাৰতীয় আর্যভাষাত সম্প্রসাৰিত ক্রমৰ বহুল ব্যৱহাৰ লক্ষ্য কৰিব পাৰি। এই স্তৰৰ ভাষাত সংস্কৃতত ঋ আৰু 9 লুপ্ত হোৱাত তাৰ পৰা ৰ আৰু ল হোৱা নিয়মো লোপ পায়। ইয়াত মাত্র য় আৰু ৱ ক্রমে ইÛঈ আৰু উÛঊ হোৱা নিয়ম ৰক্ষিত হ'ল। তাৰ বাহিৰেও সংস্কৃতৰ দ্ব্যক্ষৰ ধ্বনি অয় আৰু অৱ পালি-প্রাকৃতত ক্ষয়িত হৈ ক্রমে এ আৰু ও হ'ল। তলত সেইবোৰৰ উদাহৰণ দাঙি ধৰা হৈছে।

য় > ই ঈ ঃ ব্যতিক্রম > বীতিক্কম (পা)
ব্যতিহাৰ > বীতিহাৰ (পা)
ব্যূহ > তীহ (পা)
তির্যক > তিৰিক্খ (প্রা)
ব্যঞ্জন > বিঅন (প্রা) ইত্যাদি

ৰ > উ ঊ ঃ শ্বন > সূন (পা), সূণ (প্রা)
দ্বিতীয় > দুতিয় (পা)
দ্বিবিধ > দুবিধ (পা)
দ্বাদশ > দুৱাদস (প্রা)
ত্বৰিত > তুৰিঅ (প্রা) ইত্যাদি।

অয় > এ ঃ জয়তি > জেতি (পা), জেই (প্রা), জেদি (শৌ) কথয়তি > কথেতি (পা), কথেই (প্রা), কধেদি (শৌ) নয়তি > নেতি (পা), নেই (প্রা), নেদি (শৌ) ইত্যাদি।

অৱ > ও ঃ ভৱতি > ভোতি, হোতি (পা), হোই (প্রা), হোদি (শৌ) অৱধি > ওধি (পা) অৱনত > ওণত (প্রা) ইত্যাদি।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ২ ঃ সংস্কৃতৰ স্বৰধ্বনিৰ গুণ-বৃদ্ধি-সম্প্রসাৰণ সম্বন্ধে এটি আলচ দাঙি ধৰক আৰু পালি-প্রাকৃতৰ সৈতে তাৰ এটি তুলনা দাঙি ধৰক। [150টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

১০.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- এই অধ্যায়টিৰ পৰা আমি গম পালো যে সংস্কৃত ভাষাত স্বৰধ্বনিৰ সংখ্যা আছিল ...ৰ বাদে তেৰটা
- সংস্কৃতৰ তেৰটা স্বৰধ্বনিৰ ঠাইত পালি-প্রাকৃত অপভ্রংশত মাত্র আঠোটাহে ৰক্ষিত হৈছে।
- সংস্কৃত ভাষাত মূল শব্দ বা ধাতুত প্রত্যয় বা বিভক্তি সংযোগ কৰি নতুন শব্দ নির্মাণ কৰোঁতে সুৰাঘাত বা শ্বাসাঘাতৰ স্থান পৰিৱর্তনৰ ফলত স্বৰৰ গুণ, বৃদ্ধি আৰু সম্প্রসাৰণ হৈছিল।
- পালি-প্রাকৃত অপভ্রংশ স্তৰত সাধাৰণভাৱে স্বৰৰ গুণ-বৃদ্ধি নাই বুলিব পাৰি। কিন্তু

সম্প্রসাৰণ এই স্তৰৰ ভাষাৰ এটা বিশেষ বৈশিষ্ট্য।

১০.৫ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

1] ঠাকুৰ, নগেন [1993]Ê, *প্ৰাকৃত সাহিত্য চয়ন;* গুৱাহাটী ঃ জ্যোতি প্ৰকাশন।

2] ঠাকুৰ, নগেন [1989]Ê, *প্ৰাকৃত সাহিত্যৰ অধ্যয়ন;* গুৱাহাটী ঃ জ্যোতি প্ৰকাশন।

3] ঠাকুৰ, নগেন [1997]Ê, *পালি-প্ৰাকৃত-অপভ্রংশ ভাষা আৰু সাহিত্য;* গুৱাহাটী ঃ কে. এম. পাব্‌লিছিং।

4] শইকীয়া বৰা, লীলাৱতী [2002]Ê, *সংস্কৃত-পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ব্যাকৰণ;* ডিব্ৰুগড়, গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

বাংলা গ্ৰন্থ ঃ

5] বন্দ্যোপাধ্যায়, ধীৰেন্দ্র নাথ [1988]Ê, *সংস্কৃত সাহিত্যের ইতিহাস;* কলকাতা ঃ পশ্চিমবঙ্গ রাজ্য পুস্তক পর্ষদ।

6] বসু, শঙ্করীপ্রসাদ [1999]Ê, *বিদ্যাপতি ও চণ্ডীদাস;* কলকাতা ঃ দে'জ পাব্লিকেশ্যন।

7] বিদ্যাসাগর, ঈশ্বরচন্দ্র [1996]Ê, *সমগ্র ব্যাকরণ-কৌমুদী (সংশোধিত);* কলকাতা ঃ দেব সাহিত্য কুটীর প্রাঃ লিঃ।

8] ভট্টাচার্য, দেবীদাস [1965]Ê, *মধ্য ভারতীয় আর্যভাষা ও সাহিত্যের ভূমিকা;* গৌহাটী ঃ ওরিয়েণ্টাল বুক কোম্পানী।

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

9] Biswas, Sukumar (1970); *A Comparative Old Indo-Aryan Grammar;* Pathsala, Guwahati : Bani Prakash.

10] Kale, M. R. (Ed.) (1969); *The Abhijnana Sakuntalam of Kalidasa.* Delhi : MBD.

11] Keith, A. B. (1973); *A History of Sanskrit Literature;* Oxford UP, Delhi : et al.

12] Macdonell, A. A. (1988); *A Sanskrit Grammar for Students;* Delhi : MBD.

13] Mishra, Harimohan (1989); *"Kirtilata"*, *in Encyclopaedia of Indian Literature*, Vol-3, Ed. by Amaresh Dutta, Delhi : Sahitya Academi.

14] Whitney, W. D. (1985); *Sanskrit Grammar;* Delhi : MBD, et al.

15] Winternitz, M. (1985); *History of Indian Literature;* Vol-II (trns. in Eng. by Subhadra Jha), Delhi : MBD.

১০.৬ অগ্রগতিৰ খতিয়ান (কৰল ৰূপৰেখা)

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সংস্কৃত আৰু পালি-প্রাকৃত ভাষাৰ স্বৰধ্বনিৰ দুখন তালিকা প্রস্তুত কৰি দুয়োটা ভাষাৰ স্বৰধ্বনিসমূহৰ তুলনা দাঙি ধৰিব লাগিব।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সংস্কৃত স্বৰধ্বনিৰ গুণ-বৃদ্ধি সম্প্রসাৰণ সম্বন্ধে আলোচনা কৰি পালি-প্রাকৃতত সেইবোৰৰ কেনে ধৰণৰ পৰিবর্তন সংঘটিত হৈছে তাৰ বিৱৰণ দিব লাগিব

১০.৭ আৰ্হিপ্রশ্ন

প্রশ্ন ১ ঃ সংস্কৃতত স্বৰধ্বনিৰ সংখ্যা কেইটা আৰু কি কি? পালি-প্রাকৃতত সেইবোৰৰ কিমানটা ৰক্ষিত হৈছে? দুখন তালিকা কৰি সংস্কৃত আৰু পালি-প্রাকৃতৰ স্বৰধ্বনিৰ তুলনা কৰি দেখুৱাওক।

প্রশ্ন ২ ঃ সংস্কৃতৰ ঋ, ঐ, ঔ, অয়, অৱ-ৰ পালি-প্রাকৃতত সেইবোৰ কিমান দূৰ ৰক্ষিত হৈছে বিচাৰ কৰক।

প্রশ্ন ৩ ঃ সংস্কৃত স্বৰধ্বনিৰ গুণ-বৃদ্ধি-সম্প্রসাৰণ সম্বন্ধে আলোচনা কৰি পালি-প্রাকৃতত সেইবোৰ কিমানদূৰ ৰক্ষিত হৈছে বিচাৰ কৰক।

*** ***** ***